

สภาพเศรษฐกิจของไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2325 - 2411)

เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาการปรับปรุงเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงจำเป็นต้องทราบสภาพเศรษฐกิจของไทยก่อนการปรับปรุงเสียก่อน อาจกล่าวกว้าง ๆ ได้ว่ามีลักษณะพอ เลี้ยงตัวเองได้เท่านั้น การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจของไทยมีบ้างบางสมัยที่มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ แต่ก็มีไม่มากนัก ลักษณะการปกครองของไทยเป็นแบบเจ้าขุนมูลนาย มีระบบไพร่ มีไพร่หลวง ไพร่สวย ไพร่สม เศรษฐกิจตกอยู่ที่อิทธิพลของชนชั้นปกครอง การเกณฑ์แรงงานไพร่ก็เพื่อใช้ประโยชน์ในด้านการทำงาน และรวบรวมส่วยอากร เพื่อใช้จ่ายภายในท้องถิ่นและเพื่อส่งเข้ามาราชธานี วิธีการนี้มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้าอู่ทองแล้ว ราษฎรสามัญ (ไพร่) จะต้องมีสังกัด มีเจ้านายควบคุมไว้เป็นหมวดหมู่ มีการตั้งศกดินนาเพื่อคุมกำลังคน ตั้งกรมสุรัสวดีขึ้นเพื่อเกณฑ์และสำรวจแรงงาน¹ ในเวลาสงคราม เช่น ในตอนต้นแผ่นดินรัชกาลที่ 1 และ 2 มีการเกณฑ์ไพร่มาเป็นทหาร ทำให้แรงงานในการผลิตพืชผลต้องสูญเสียไป เพราะเป็นการลดจำนวนผู้ที่จะเป็นประโยชน์ในการผลิตของประเทศ และเนื่องจากในการรบแต่ละครั้งจะมีการเกณฑ์จำนวนคนไปทัพราวละ 5,000 คน หรือถ้าเป็นสงครามใหญ่ ๆ เช่น สงคราม 9 ทัพ ปี พ.ศ. 2328 ใช้คนถึง 70,000 คน² ดังนั้นการทำสงครามจะต้องใช้จ่าย

¹ไพฑูริย์ แสงสว่าง, "ความมั่งคั่งและความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจ สมัยอยุธยา," อยุธยา (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2516), หน้า 147.

²ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศพิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394), สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515, หน้า 43.

เงินของประเทศมากขึ้น ถือเป็นการสูญเสียเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนั้นอำนาจทางเศรษฐกิจยังตกอยู่กับบรรดาเจ้านายและขุนนาง ซึ่งเป็นผลเนื่องมาจากการผูกขาดพระคลังสินค้า อย่างไรก็ตาม การค้าในระยะต้นสมัยรัตนโกสินทร์นี้ไทยยังคงติดต่อกับประเทศทางแถบตะวันออกเป็นส่วนใหญ่ และยังไม่มียุทธศาสตร์การ เมืองเข้ามาเกี่ยวข้องกับค้ามากนัก การแทรกแซงทางการเมืองซึ่งมาในรูปของการค้าของชาวตะวันตกเพิ่งปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในสมัยรัชการที่ 4 ตั้งแต่ได้ทำสนธิสัญญาบาวริง (Bowring) เป็นต้นมา ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางเศรษฐกิจของประเทศไทยเป็นอย่างมาก ควรแยกการพิจารณาออกเป็น 2 ระยะ คือ

1. เศรษฐกิจในระยะ พ.ศ. 2325 - 2398

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่อุดมสมบูรณ์ที่ทำการเพาะปลูกได้เป็นอย่างดี เพราะได้โคลนตมของแม่น้ำ ทำให้พื้นดินอุดมไปด้วยปุ๋ยอยู่ทุกปี สามารถปลูกข้าวเจ้าได้ดี ไม่เพียงแต่เลี้ยงประชาชนพลเมืองในประเทศเท่านั้น ยังสามารถส่งไปขายที่เมืองจีนได้อีกด้วย ต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ประเทศไทยจัดเป็นประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุดในโลก¹ สภาพทางภูมิศาสตร์มีส่วนช่วยกำหนดเศรษฐกิจของประเทศดังนี้ คือ

1.1 การเกษตรกรรม ประเทศไทยมีเนื้อที่ทั้งหมด 320 ล้านไร่ แต่ที่ทำการเพาะปลูกได้ประมาณ 18 ล้านไร่² พลเมืองของไทยตามความคาดหมายของ เซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ว่ามีประมาณ 4.5 - 5 ล้านคน บัวเลอกัวซ์ (Pallegoix) คาดว่ามีประมาณ 6 ล้านคน และตามการสำรวจประชากรของไทยเป็น

¹ Pallegoix, Description Du Royaume Thai ou Siam (Paris, 1954) p. 18.

² James C. Ingram, Economic Change in Thailand Since 1850-1970 (Stanford University Press Reprint, 1971), p. 9.

ครั้งแรกใน พ.ศ. 2454 (ค.ศ. 1911) ปรากฏว่ามีประชากรทั้งหมด 8.3 ล้านคน แม้ว่าอัตราการเพิ่มประชากรจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ แต่นับว่าประชากรยังน้อยเมื่อเทียบกับพื้นที่ทั้งหมด¹

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งเกษตรกรรมใหญ่ของประเทศ การกสิกรรมของไทยแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ การทำนา ทำสวน และทำไร่

การทำนา คือ การปลูกข้าว ซึ่งมีข้าวกว่า 40 ชนิด แต่ที่สำคัญมี 4 ชนิด คือ ข้าวเจ้า ข้าวเหนียว ข้าวไร่ (ปลูกตามภูเขา ไม่จำเป็นต้องปักโคนคั่นลงในน้ำเพื่อหล่อเลี้ยงให้เก็บโทและสุก) และข้าวแดง (ใช้ทำขนม)² ข้าวที่ปลูกได้มากที่สุดคือ ข้าวเจ้า ซึ่งปลูกได้ผลผลิตสูงมาก³ ปรากฏว่าสมัยรัชกาลที่ 3 ผลิตได้ประมาณ 23.2 ล้านตัน⁴

การทำสวน แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ ส่วนที่ปลูกแต่ต้นไม้มีผล เช่น ทุเรียน มะม่วง หนาม มะพร้าว ขุน เป็นต้น ส่วนอีกประเภทหนึ่งปลูกแต่ผักชนิดต่าง ๆ เป็นต้นว่า แตงกวา พัก หัวผักกาด กะหล่ำปลี ฯลฯ

ส่วนการทำไร่ มีไร่ถ้อย ไร่กสิไทย และยาสูบ ส่วนพืชอย่างอื่น ๆ ที่สำคัญเป็นผลผลิตที่นำรายได้มาสู่ประเทศเช่นเดียวกัน คือ รัง กระวาน กานพลู และไม้ฝาง ซึ่งเป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงมากมาแต่สมัยอยุธยา นำมาใช้ทำทองเรือสำเภา ปรากฏว่า

¹Ibid., p. 7.

²Pallegoix, op. cit., p. 123.

³ไพโรจน์ เกษแมนกิจ (แปล), เอกสารครอว์ฟอร์ด (กรมศิลปากร, 2515), หน้า 102.

⁴Ingram, op. cit., p. 9.

เมื่อ พ.ศ. 2220 ฝางมีราคาแพงที่สุดถึงหาบละ 2 บาท¹

สำหรับผลผลิตจากป่าไม้ ไคแก่ ไม้สัก ไม้พะยุง ไม้กฤษณา และไม้ฝาง
ไม้เหล่านี้พวกชาวจีนส่งเป็นสินค้าออก²

แร่ธาตุที่สำคัญ ไคแก่ เหล็ก คีบูก ทองแดง ตะกั่ว และทองคำ โดยเฉพาะ
คีบูกมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์มากที่สุด³ แต่มิได้จัดทำอย่างเป็นลำเป็นสัน และผลผลิต
มีไม่มากนักในครั้งกระนั้น ส่วนสินค้าที่ได้จากสัตว์ที่ส่งออกจำหน่าย ไคแก่ หนังสัตว์
เป็ด ไก่ เขาสัตว์ กระต๊าก งา ขนนก ปลาเค็ม ฝรั่ง และรังนก แต่สินค้าพวกนี้อยู่ใน
มือของชาวจีน⁴ ซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้จัดส่งออกไปขายต่างประเทศ

1.2 หัตถกรรม ในคนสมัยรัตนโกสินทร์มีการช่างต่าง ๆ คือ ช่างหม้อ
ช่างไม้ ช่างปูน ช่างย้อมหนัง ช่างย้อมสี ช่างทำขนม ส่วนผู้หญิงสานเสื่อและประกอบ
อาชีพช่างทอ มีโรงงานบ้างเล็กน้อย คือ โรงงานน้ำตาล โรงต้มกลั่นสุรา เตาปูน
โรงงานทำกระเบื้องมุงหลังคา โรงหล่อปืนใหญ่ และโรงงานทำบาตร⁵ การหัตถกรรม
และอุตสาหกรรมเหล่านี้ทำกันเป็นแบบอุตสาหกรรมในครัวเรือน ทั้งนี้เนื่องจากสภาพ
เศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองนับไควว่าเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจของประเทศ⁶

¹รัช รัตนภิกษาคี, เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง (พระนคร: โรงพิมพ์ส่วน
ท้องถิ่น, 2507), หน้า 89

²เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 102.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

⁵สันต์ ท. โกมลบุตร (ผู้แปล), เล่าเรื่องเมืองไทย (พระนคร: ก้าวหน้า,
2506), หน้า 334.

⁶Ingram, op. cit., p. 17.

1.3 การค้าขาย เมื่อราษฎรทำการผลิตพืชผลทางเกษตรกรรมขึ้นมาแล้ว การจับจำหน่ายทั้งภายในประเทศและนอกประเทศส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ของรัฐบาลและทำหน้าที่ผูกขาดการค้ากับต่างประเทศด้วย ทั้งนี้เนื่องมาจากระบบการผูกขาดการค้าที่เริ่มมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กล่าวคือ ราษฎรของชายผลิตทั้งหมดให้แก่รัฐ รัฐเป็นผู้ควบคุมปริมาณและราคาสินค้า อันหมายถึงการกำหนดความตองการซื้อและการเสนอขายในท้องตลาดไปในตัวตามระบบพระคลังสินค้า การค้าสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะคล้ายอยุธยาตอนปลาย คือ เป็นระบบการค้าผูกขาด มีสิ่งที่จะช่วยส่งเสริม คือ การเก็บภาษีอากร ควบคู่การจัดตั้ง เจ้าภาษีนายอากร เพื่อทำหน้าที่ผูกขาดสินค้า มีระบบพระคลังสินค้า ทำหน้าที่ผูกขาดการซื้อขายสินค้า และระบบไพร่ที่ทำให้คนต้องสังกัดเจ้าขุนมูลนายมากกว่าทำการค้า และไม่สนใจการค้าเท่าที่ควร การค้าสมัยรัตนโกสินทร์แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

การค้าภายใน ต้นสมัยรัตนโกสินทร์จัดได้ว่าอยู่ในขอบเขตจำกัด เพราะเศรษฐกิจเป็นแบบเลี้ยงตัวเอง บรรดาพืชผลที่ผลิตได้ส่วนใหญ่ใช้บริโภคภายในครัวเรือน สิ่งใดที่เหลือกินเหลือใช้ผลิตจึงนำมาขายในตลาดซึ่งอยู่ในท้องที่นั้นเอง¹ แหล่งที่เป็นศูนย์กลางการค้าอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำ แม่น้ำลำคลองจึงมีเรือแพสัญจรไปมาอยู่มากมาย สินค้าจากต่างจังหวัดลำเลียงลงมาถึง เมืองหลวง และแจกจ่ายออกไปยังแหล่งตลาดที่มีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่น โดยทางแม่น้ำลำคลอง การสัญจรไปมาของเรือแพค้าขาย นับเป็นองค์ประกอบสำคัญของการค้าในกรุงสยาม² การค้ามักจะดำเนินไปแบบการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง (Barter Economy) เป็นส่วนมาก เช่น พวกคนจีนนำเอาผ้า

¹ม.ล. เศษ สนิทวงศ์, "พระราชกรณียกิจในรัชกาลที่ 1 ซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศ," เนื่องในวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ 12 สิงหาคม พุทธศักราช 2511 (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511), หน้า 128.

²The Crawford Papers, p. 105.

เครื่องถ้วยชาม และของใช้เบ็ดเตล็ดจากเมืองจีนไปแลกข้าว ฝ้าย และผลิตภัณฑ์อย่างอื่น ๆ ตามจังหวัดที่ตนผ่านไป¹

การค้ากับต่างประเทศ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325 - 2352) ไทยมีการติดต่อกับชาวต่างประเทศอยู่ในวงจำกัด ทั้งนี้เพราะเป็นระยะที่ไทยกำลังมีศึกสงครามกับพม่า ส่วนทางยุโรปก็เกิดสงครามนโปเลียน² ทำให้พ่อค้าชาวตะวันตกไม่เข้ามาติดต่อกับไทยมากนัก นาน ๆ จึงมีพ่อค้านำเรือเข้ามา 1 ลำ คั้งนั้นการค้าจึงทำกันเฉพาะบรรดาประเทศที่อยู่ใกล้เคียงกับไทยเท่านั้น เช่น จีน อินเดีย ชวา มะละกา เป็นต้น การค้าจึงได้ว่ไม่รุดหน้าเท่าใดนัก การขนส่งก็ไม่สะดวก เพราะเรือสำเภามีระวางบรรทุกน้อย และต้องใช้เวลาเดินทางนานกว่าจะไปถึงจุดหมาย ส่วนการใช้เรือใบก็ต้องขึ้นอยู่กับดินฟ้าอากาศและทิศทางของลม เป็นสำคัญ อีกประการหนึ่งการค้ากับประเทศใกล้เคียงก็มีปริมาณน้อย เพราะประเทศเหล่านั้นก็ผลิตพืชผล และมีของป่าซึ่งเป็นสินค้าชนิดเดียวกันกับของไทยเป็นส่วนมาก จึงไม่มีทางจะแลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกันได้ อย่างไรก็ตาม การค้าที่จัดได้ว่าค้าเป็นลำเป็นต้นก็คือการค้ากับจีน ซึ่งมีประชากรมาก ความต้องการสินค้าจากประเทศไทยสำหรับบริโภคและใช้ในการอื่น ๆ จึงมีมากกว่าประเทศอื่น

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) ไทยได้เริ่มติดต่อกับชาวต่างประเทศทางตะวันตกมากขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะสงครามนโปเลียนสิ้นสุดลง⁴ ชาวตะวันตกเริ่มสนใจเดินทางเข้ามาค้าขายในดินแดนแถบตะวันออกอีกครั้งหนึ่ง ฝรั่งเศสชาติแรกที่เข้ามาติดต่อกับไทยคือ โปรตุเกส โดยส่งทูตชื่อ คาลอส

¹ Pallegoix, *op. cit.*, p. 325.

² ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 34 (ภาค 61-62), หน้า 210.

³ ม.ล. เกษ สนิทวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 129.

⁴ นโปเลียนสิ้นอำนาจใน ค.ศ. 1815 (พ.ศ. 2358).

มานูเอล ซิลเวรา (Carlos Manuel Silveira) คุมเครื่องราชบรรณาการมาถวาย
ขอเจริญทางพระราชไมตรี ใน พ.ศ. 2361¹ บรากัวในครั้งนั้นฝ่ายไทยยินดีติดต่อ
ด้วย ทั้งนี้เพราะต้องการอาวุธสำหรับป้องกันประเทศ ดังที่ปรากฏความในพระราช
พงศาวดารว่า

...ในเวลานั้นที่ในกรุงฯ กำลังต้องการหาซื้อปืนไว้สำหรับ
รักษาพระนคร ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้ามีไมตรีกับโปร-
ตุเกส การซื้อหาปืนจะสะดวกขึ้น จึงโปรดอนุญาตให้เรือ
โปรตุเกสขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ในทอศมออยู่ที่หน้าบานพระยา
สุริยวงศมนตรี...²

หลังจากที่โปรตุเกสได้เข้ามาติดต่อกับไทย 4 ปี ใน พ.ศ. 2365 มาร์ควิส-
เสสคิงส์ ผู้สำเร็จราชการหัวเมืองอินเดียของอังกฤษ ก็แต่งตั้งนายครอเฟ็ค เชิญอักษร
สาสน์และคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายขอเจริญทางพระราชไมตรีด้วย³ อังกฤษ
ต้องการจะขยายศูนย์กลางการค้าในประเทศไทยเช่นเดียวกับสิงคโปร์ โดยเฉพาะที่เกาะสีชัง
ซึ่งเป็นทำเลที่เหมาะสมสำหรับจะใช้เป็นท่าเรือและอำนวยความสะดวกในการก่อตั้งศูนย์กลางการค้า
ดังที่ครอเฟ็ค ได้กล่าวว่า

...แหล่งการค้าของเราที่สิงคโปร์ได้ดึงดูดให้มีการค้ากับ
สยามอยู่แล้ว ที่ตั้งของสิงคโปร์นั้น แมว่าโดยทั่วไปจะจัด
ว่าเป็นแหล่งที่มีขอโคเปรี๊ยะอยู่มาก ในอันที่จะเป็นศูนย์กลาง
การค้าของเราก็ตาม แคนดาค่านวณกันแล้ว ก็ดีอยู่แล้ว
อาจได้กับประโยชน์ส่งพอเท่ากับศูนย์กลางการค้าที่จะคิด
จัดตั้งขึ้นในอ่าวสยาม⁴

¹ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 34 (ภาค 61-62), หน้า 221.

²เรื่องเดิม, หน้า 223.

³ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62 เรื่องตุดั้งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 24.

⁴เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 150.

อย่างไรก็ตาม สำหรับฝ่ายไทยนั้นยังคงพอใจที่จะค้ากับประเทศทางตะวันออกมากกว่า ดังที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ว่า

...ฝรั่งกับจีนและแขกผัดกัน¹ ในข้อสำคัญมาแต่กรุงเก่า
 คุ้มฝรั่งทางซีกที่ไปมาค้าขาย มักใ้ใช้อ่านาจหมเหงชนชาติ
 อื่น ตลอดจนฝรั่งคุ้มกันเองในการแยงชิงผลประโยชน์กัน
 บางที่ถึงกับรบราฆ่าฟันกันก็มี และมักจะทำเอื้อเอื้อมมหาอ่านาจ
 จะเขวมายังคุ้มบัญชาการบานถาวร เมือง เช่น ขอที่ท่าสถานี
 ไวลินคา แลวทั่วสถานนั้นเป็นปอมุ เป็นคน แต่พวกจีนและ
 พวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้น ยอมอยู่ในบังคับเงาของเมือง
 รากบาศ แลวหวแต่ผลประโยชน์ในทางการค้าขายอย่าง
 ใ้เกี้ยว คุ้มเทศนี้ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพอกาจีนและ
 พอกาแขกยิ่งกว่าฝรั่ง...¹

และอาจเป็นคุ้มเทศนี้เอง ชาวตะวันตกที่เข้ามาทำการค้ากับไทยจึงต้องพบกับอุปสรรคต่าง ๆ² อาทิเช่น การใช้อ่านาจบังคับของหลวง การผูกขาดการค้าควยวิธีตั้งพระคลังสินค้า พิกัดอัตราภาษีที่เก็บจากสินค้าที่นำเข้ามายังเมืองไทยก็ไม่แน่นอน ก่อให้เกิดความไม่มั่นคงทางการค้า เป็นเหตุให้อังกฤษต้องส่งทูตชื่อ จอห์น ครอเฟิต เข้ามาเจรจาในปี พ.ศ. 2365 (ค.ศ. 1822)³ แต่ไม่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้เป็นเพราะไทยยังคงยึดนโยบายนิยมกติกอกกับชาติตะวันออกดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ประกอบกับการติดต่อกค้าขายกับจีนก็สามารถทำรายได้ให้ประเทศได้เพียงพอกับความต้องการแล้วเป็นที่น่าสัง เกตว่า ในการเจรจาระหว่างไทยกับอังกฤษในครั้งนี้ ความต้องการของ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2, หน้า 282.

² ในเรื่องอุปสรรคทางการค้านี้ ความจริงกฎเกณฑ์ที่ตั้งขึ้นไทยก็ใช้กับจีนและแขกเช่นกัน แต่มักจะมีการโอนอ่อนผ่อนตามให้ไม่เคร่งครัดเหมือนกับที่เคร่งครัดต่อชาติตะวันตก.

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 24.

แต่ละฝ่ายนั้นขัดกันอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือ อังกฤษไม่สามารถจะตอบสนองจุดประสงค์ใหญ่ของไทยในการจัดหาเครื่องศาสตราวุธที่ทันสมัย เพราะรู้ว่าไทยจะนำไปทำสงครามกับพม่า¹ ฝ่ายอังกฤษก็พยายามเรียกร้องให้มีการซื้อขายโคอย่างเสรีโดยไม่ต้องเสียภาษีอากร ซึ่งฝ่ายไทยก็ไม่ยอมด้วยเกรงว่าผลประโยชน์ของแผ่นดินจะตกท่า² นอกจากนี้อังกฤษยังไม่พอใจไทยเรื่องเมืองไทรบุรี ในขณะที่ครอเฟ็ดเดินทางมาถึงเกาะหมากนั้น กองทัพไทยกำลังลงไปตีเมืองไทรบุรี ครอเฟ็ดได้รับคำสั่งให้มาเจรจากองทัพไทยออกเสียจากเมืองไทรบุรี และคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร (ปะแงร์น) อย่างเดิม ฝ่ายไทยมีความเห็นว่า อังกฤษพยายามใช้เมืองไทรบุรีเป็นล่อล่ออิทธิพลของอังกฤษมา เพื่อครอบครองประเทศไทย³ นอกจากนี้ระหว่างการเจรจายังมีข้อขัดแย้งอื่นๆ เป็นต้นว่า ภาษาที่ใช้เจรจากันไม่เป็นที่เข้าใจ ลามที่ไซก็เป็นคนชั้นต่ำประกอบด้วยประเพณีวัฒนธรรมขัดกัน ฝ่ายขุนนางไทยเฝ้าเรียกร้องของกำนันจากครอเฟ็ด ทำให้เกิดการคูหมิ่นกันขึ้น⁴ สิ่งเหล่านี้แม้ว่าจะจะเป็นข้อปลีกย่อย แต่ก็จัดได้ว่าเป็นส่วนประกอบที่ทำให้การเจรจาในครั้งนั้นล้มเหลวลงอย่างสิ้นเชิง อย่างไรก็ตาม สาเหตุสำคัญที่ทำให้ไทยปฏิเสธที่จะทำสัญญาติดต่อค้าขายกับอังกฤษก็คือ ครอเฟ็ดได้นำช่างมาสำรวจร่องน้ำเจ้าพระยา⁵ ซึ่งเป็นการ

¹ เอกสารของครอเฟ็ด ข้อ 111, หน้า 149.

² หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, หน้า 17.

³ ในเรื่องนี้ ฝ่ายอังกฤษพยายามจะอ้างว่ารัฐบาลอังกฤษไม่ได้มีนโยบายเช่นนั้น ภัยของการจะรักษาไมตรีกับไทยไว้ เพื่อที่จะทำการค้าโคอย่างสะดวก.

⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 2, หน้า 29 - 31.

⁵ ครอเฟ็ด ได้พยายามแก้ตัวว่า ได้ทำแผนที่ไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ปรากฏหลักฐานในรายงานของคณะทูตบงว่า ถ้าใช้เรือพิฆาตขนาดเล็กที่สุดสัก 2 หรือ 3 ลำ ใช้ทหารซีปอย 2 - 3 กองร้อย ก็อาจบังคับให้ทำสัญญาได้.

ย่ำความหวาดระแวงของฝ่ายไทยที่เกรงว่าชาติตะวันตกจะเข้ามาคุกคามประเทศประจักษ์ชัดยิ่งขึ้น

ถึงแม้ว่าการเจรจาทำสัญญาจะไม่ประสบความสำเร็จ แต่มีข้อตกลงให้ค้าขายได้ กิจการค้าของอังกฤษในเมืองไทยก็ดำเนินไปด้วยดีพอสมควร ส่วนใหญ่เป็นการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออก มีศูนย์กลางอยู่ที่สุรัตและบอมเบย์ นอกจากนั้นยังมีพ่อค้าเอกชนเข้ามาตั้งห้างร้านในเมืองไทยด้วย¹

การติดต่อกับต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394) ได้ขยายออกไปมากกว่าเดิม พระองค์ทรงส่งเสริมการค้าสำเภอย่างกว้างขวาง โปรดให้ก่อเรือสำเภาก็เป็นจำนวนมาก ส่วนใหญ่ก็เป็นการค้ากับประเทศจีนตามเดิม ปรากฏว่ามีเรือสำเภาระวางบรรทุกเกือบ 30,000 ตัน ออกจากเมืองท่าไทยไปยังจีน ส่วนทางคานจีนก็มีสำเภามาจากเมืองท่าต่าง ๆ มาไทยปีหนึ่ง 36 - 50 ลำ โดยเฉพาะจากเกาะไหหลำนั้นมีถึง 20 - 45 ลำ² นอกจากนั้นองค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประกอบการค้าด้วยพระองค์เองอีกด้วย ดังปรากฏในรายงานของสังฆราช ปาลเลโกซ์ (Pallegoix) ว่า

...พระเจ้าแผ่นดินทรงดำเนินการค้าอย่างเป็นลำเป็นสัน เพราะวาทามคติของชาวอินเดียก็ไม่ถือว่าเป็นการเสื่อมพระเกียรติพระมหากษัตริย์แต่ประการใดเลยที่จะทรงดำเนินการค้าด้วยพระองค์เอง และพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงมีเรือสำเภายุโรป 12 ลำ เดินไปมาอยู่ระหว่างจีน ไม่นับเรือแบบยุโรปที่พระองค์ทรงจัดส่งไปทำการค้าที่สิงคโปร์กับเกาะชวาอีกด้วย...³

¹ เอกสารของครอเฟ็ค, ข้อ 39.

² สมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2, หน้า 208.

³ สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), เล่าเรื่องเมืองไทย (พระนคร: สำนักพิมพ์ ก้าวหน้า, 2506), หน้า 283.

ปรากฏว่าหลังจากที่ครอบเหี้ยมประสพความล้มเหลวในการติดต่อขอทำสัญญาใน สมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว ในรัชกาลที่ 3 นี้ไทยยังคงมีปัญหาติดพันอยู่กับอังกฤษ โดยที่อังกฤษ ใค้ขอรองให้ไทยช่วยทำสงครามกับพม่า แต่ก็ได้มีจิตใจกันขึ้น เนื่องจากกองทัพไทยไป กวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองมะริด ถึงกับเกิดการสู้รบขึ้นกับอังกฤษ นอกจากนั้นในปัญหา เรื่องเมืองไทรบุรีซึ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ยังคงเป็นปัญหาเรื้อรังต่อมา เป็นเหตุ ให้ ลอร์ด แอมเฮิสต์ ผู้สำเร็จราชการประจำอินเดียของอังกฤษ ส่งรอยเอก เฮนรี เบอรันั้น เป็นทูตเข้ามาเจรจากับไทย โดยมีจุดประสงค์ที่จะขจัดปัญหาขัดแย้งดังกล่าวข้าง ต้น และเพื่อฟื้นฟูกิจการค้ากับไทย บรรดาเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยนั้น เช่น สมเด็จพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นสุนทรภักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยา นครฯ (น้อย) ไคกราบบังคมทูลว่า

...อังกฤษมาขอทำสัญญาถึง 2 ครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือ สัญญาควยแล้ว ก็เห็นจะไม่ไคเป็นไมตรีกัน ทุกกลับไปแล้วก็ คงจะหาเหตุพาลพาลไลต่าง ๆ ควยเขตกตแคนูอังกฤษคิกคอก โกลเคียงเขามาทั้งทางทะเลและทางบก แล้วจะระวังยูก จิงทรงพระราชดำริเห็นควย ยอมให้ทำหนังสือสัญญา เจา พนักงานจึงไคเชิญกับัน พันตรี บารนี ขึ้นอยู่เรือแพก...¹

ดังนั้นในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2369 (ค.ศ. 1826) ไทยจึงไคตกลงยอม รับทำสัญญากับอังกฤษ² โดยมีเฮนรี เบอรันั้น เป็นตัวแทนรัฐบาลอังกฤษ สนธิสัญญาฉบับนี้ มีชื่อว่า สัญญาเบอรันั้น เป็นสัญญาฉบับแรกของไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ทำกับประเทศ ทางตะวันตก

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 29 - 30.

² Walter F. Vella, Siam under Rama III 1824-1851 (New York: J.J. Augustin Incorporated Publisher, 1957), p. 120.

ใจความสำคัญของสนธิสัญญาเบอร์นี คือ

1. อังกฤษกับไทยจะเป็นไมตรี ไม่คิดชิงดินแดนของกันและกัน
2. อนุญาตให้คนไทยและคนอังกฤษเดินทางค้าขายยังอาณาเขตที่เป็นของอังกฤษและของไทยได้โดยสะดวก แต่คนของฝ่ายหนึ่งที่เขาไปอยู่ในอาณาเขตของอีกฝ่ายหนึ่ง จะต้องปฏิบัติตามกฎหมายของอาณาเขตนั้นทุกประการ
3. พ่อค้าของแต่ละฝ่ายที่เขาไปในอาณาเขตของอีกฝ่าย จะต้องเก็บภาษีการค้าตามธรรมเนียมของอาณาเขตนั้น ให้พ่อค้าทั้ง 2 ฝ่ายซื้อขายกันเองได้โดยเสรี และถ้ามีคดีฟ้องร้องเกิดขึ้นก็ให้พิจารณาตัดสินตามกฎหมายของอาณาเขตที่เกิดคดีนั้น ๆ
4. ให้มีการค้าขายไปมาได้โดยสะดวกระหว่างหัวเมืองมลายูของอังกฤษ ได้แก่ เกาะป็นัง มะละกา สิงคโปร์ กับหัวเมืองทางภาคใต้ของไทย คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา ปัตตานี อดาง และไทรบุรี

ต่อมาวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2370 (ค.ศ. 1827) ไทยกับอังกฤษได้ทำหนังสือเพิ่มเติมอีกฉบับหนึ่ง สรุปความสำคัญได้ คือ

1. ห้ามพ่อค้าขอชาวออกนอกประเทศ
 2. สินค้าประเภทอาวุธต้องขายให้แก่รัฐบาล
 3. ภาษีเบิกร่องและคาฝากเรือให้เก็บตามขนาดของเรือ
 4. พ่อค้าอังกฤษไม่ว่าจะเป็นชาวยุโรปหรือเอเชีย (คนในบังคับอังกฤษ) เมื่อเข้ามาค้าขายต้องปฏิบัติตามกฎหมายของไทย ไม่ได้รับสิทธิพิเศษใด ๆ หนึ่ง¹
- พิจารณาตามสนธิสัญญาดังนี้แล้วจะเห็นได้ว่า ประเทศไทยยังมีได้ตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบ ทั้งนี้เพราะอังกฤษยังไม่ต้องการชกใจกับไทย ค่ายเกรงว่าไทยจะ

¹ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ และองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 1 พ.ศ. 2160 - 2412

เข้าด้วยกันพม่า จะเป็นผลให้อังกฤษครองเอเชียตีก 2 ด้าน อังกฤษจึงยอมทำสัญญาผูกมิตรกับไทยไว้ก่อน

สัญญาเบอร์นีนี้มีผลต่อเศรษฐกิจของไทย คือ ไทยต้องยกเลิกภาษีขาเข้าและขาออก โดยเก็บภาษีค่าปากเรือแทนแต่เพียงอย่างเดียว, ซึ่งในกรณีนี้เบอร์นีก็ได้ให้ความเห็นว่า

...ภาษีผู้ยั้งตั้งราคาไว้ค่าเท่าไร ก็ยั้งจะชักจูงให้เรืออังกฤษเข้ามาเมืองสยามมากขึ้นเทวนั้น... ภาษีอัตราสูงในขณะนี้ทำให้มีเรืออังกฤษเข้ามาได้เพียงปีละ 2 หรือ 3 ลำเท่านั้น แต่ถาลลดอัตราภาษีลง ก็จะทำให้เรือเข้ามาเมืองไทยมากขึ้นถึง 10 หรือ 12 ลำ และการที่เรือเข้ามาถึง 10 หรือ 12 ลำ แต่ละลำเสียภาษี 6000 บาท ก็จะทำให้พระมหากษัตริย์ได้ผลกำไรเพิ่มมากขึ้นกว่าเวลาที่ มีเรือ 2 - 3 ลำ เข้ามาถึง 1 หมับ 1 พัน หรือ 1 หมับ 2 พันบาท ซึ่งทั้งนี้ยังไม่ไ้คิดถึงผลกำไรที่คนในสังกัดจะโครับจากการที่เรืออังกฤษเข้ามาในประเทศไทยมากขึ้น ทำให้ผลผลิตของประเทศเป็นที่ต้องการมากขึ้นอีกควย...¹

ไทยใช้สัญญาเบอร์นี (Burney) เป็นแบบฉบับในการทำสัญญากับประเทศต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมเปิดประเทศติดต่อคบค้ากับชาวตะวันตกมากขึ้น ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2385 มีเรือสินค้าเข้ามาถึง 55 ลำ² และมีการส่งสินค้าประเภท พริกไทย น้ำตาล ไม้ ครั่ง งาช้าง และกระวาน สินค้าเหล่านี้ทำกำไรให้มากถึงเท่าตัว ระบบเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นจึงมีภาคส่งออก

¹Henry Burney, Burney Papers, Vol. II (Bangkok: Printed by the Order of the Committee of the Vojiranana National Library, 1912), pp. 205-206.

²Vella, op. cit., pp. 125-126.

(Export Sector) เพิ่มขึ้นจากเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง (Subsistence Economy) ภาษีที่ไต่จากสินค้าที่ส่งไปขายยังต่างประเทศนั้น ถือเป็นรายได้สำคัญอย่างหนึ่ง มีมูลค่าถึงปีละ 5,585,000 บาท¹

ในตอนปลายแผ่นดินก่อนที่จะสิ้นรัชกาลที่ 3 ประมาณ 10 ปี เป็นที่น่าสังเกตว่าการค้ากับชาวตะวันตกทรุดต่ำลงอย่างมาก ทั้งนี้เป็นผลเนื่องมาจากการเกิดปฏิกริยาต่อต้านฝรั่ง² ซึ่งในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองอังกฤษได้ทำสงครามชนะจีน จีนต้องยอมยกเมืองท่าสำคัญและเสียอธิปไตยต่าง ๆ ให้อังกฤษ³ จากชัยชนะครั้งนี้เองทำให้อังกฤษและฝรั่งชาติอื่น ๆ ต้องการนำอภิสถิตีดังกล่าวมาใช้กับประเทศต่าง ๆ ในย่านตะวันออก โดยเฉพาะประเทศไทย ซึ่งมีลักษณะการค้าที่ค้ำขวางการขยายตัวทางการค้าของชาวตะวันตก ดังที่ เฮนรี เบอร์นี ได้รายงานไว้ว่า

...การเอารัดเอาเปรียบของพระคลังสินค้า และการเก็บ
ค่าธรรมเนียม และค่าภาษีปลีดย่อยตามระบบการค้าสวน
ใหญ่ ทำให้รายได้ของประเทศลดต่ำลง ประจวบกับทั้งการ
ปฏิบัติอย่างลาซาของพวกขุนนาง ซึ่งทำให้ชาวต่าง
ประเทศต้องเสียเวลาและขาดทุนไปมาก จนเป็นเหตุให้
เรือจำนวนมากมายหลายลำไม่ยอมกลับมากรุงเทพฯ อีก
...⁴

¹ Ingram, Economic Change, p. 22.

² Vella, op. cit., p. 116.

³ สัตยานานกิงที่ทำการภายหลังสงครามจีนใน พ.ศ. 2385 กำหนดให้จีนเปิดเมืองท่าต่าง ๆ เช่น เอ๋มมิง นิงโป พูเจา กวางตุ้ง และเซียงไฮ้ ให้อังกฤษเข้าไปค้าขายและตั้งกงสุลประจำอยู่ทุกเมือง ซึ่งกงสุลเป็นผู้ดูแลคุ้มครองคนอังกฤษ และชำระคดีที่คนอังกฤษตกเป็นจำเลย สิทธินี้เรียกว่า สิทธิสภาพนอกอาณาเขต.

⁴ Burney Paper, op. cit., Vol. I, p. 171.

ใน พ.ศ. 2393 ลอร์ด ปาเมอร์สตัน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ได้ส่ง เซอร์ เจมส์บรุก เป็นทูตเข้ามาเพื่อขอแก้สัญญาที่เฮนรี เบอร์นี ได้ทำไว้ให้เป็นประโยชน์กับอังกฤษยิ่งขึ้น¹ อย่างไรก็ตาม ความพยายามของเซอร์ เจมส์บรุก ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะฝ่ายไทยไม่ยอมเจรจาด้วย เนื่องจากพระราชสาส์นตราตั้งของเซอร์ เจมส์บรุก เก่าไปถึง 2 ปี และลอร์ด ปาเมอร์สตัน เป็นผู้ลงนามไม่ใช่สมเด็จพระบวรราชินีนาถวิกตอเรีย ซึ่งเป็นองค์ประมุขของอังกฤษ² โดยเฉพาอย่างยิ่งร่างสัญญาที่อังกฤษขอแกนนไทยเห็นว่าเป็นการเอาเปรียบจนเกินไป กล่าวคือ อังกฤษต้องการขอลดภาษีค่าปากเรือ ขอลิทธิพิเศษต่าง ๆ ในการค้าขาย เช่น นำฝิ่นเข้ามาขาย เป็นต้น³ ในระยะนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระประชวรอยู่ และไม่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะคบค้ากับฝรั่ง จึงไม่โปรดให้คณะทูตเข้าเฝ้า เป็นเหตุให้เซอร์ เจมส์บรุก ต้องกลับไปด้วยความผิดหวัง และเป็นผลให้อังกฤษคัดสินใจที่จะดำเนินการกับประเทศไทยอย่างเฉียบขาดรุนแรง เหมือนกับที่ทำกับประเทศจีนมาแล้ว ดังที่ปรากฏหลักฐานในรายงานของเซอร์ เจมส์บรุก ว่า "...การจะมาขอแก้ไขสนธิสัญญาโดยการเจรจาโดยไม่ตรีอยู่เช่นนี้จะไม่ไคผล เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นปฏิปักษ์อย่างรุนแรงต่อฝรั่ง..."⁴

¹ นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), ชีวประวัติ เซอร์ เจมส์บรุก (กรมศิลปากร, 2514), หน้า 79.

² D.G.E. Hall, A History of Southeast Asia (New York: Ltd., Martins, 1956), p. 401.

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 159 - 169

⁴ ขจร สุขพานิช, "เอกสารการทูตเกี่ยวกับเซอร์ เจมส์บรุก," ชุมนุมจุฬา (23 ต.ค. 2506), หน้า 108.

พอดีเวลากลับที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตลง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์เป็นผู้ทรงสนพระราชนุเคราะห์ในการศึกษาภาษาอังกฤษ และทรงติดต่อกับชาวตะวันตก เป็นส่วนใหญ่ รัฐบาลอังกฤษจึงได้เปลี่ยนใจมาใช้การเจรจาอย่างสันติวิธี จนประสบผลสำเร็จในตอนต้นรัชกาลที่ 4

1.4 การเก็บภาษีอากร

การเก็บภาษีอากรหรือส่วยอากรปรากฏเป็นหลักฐานว่า มีมาแต่สมัยสุโขทัย¹ เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาปรากฏว่าการเก็บภาษีอากรแบ่งเป็น 4 ประเภท คือ จังกอบ อากรส่วยฤๅชา² ลักษณะการเก็บภาษีอากรดังกล่าวนี้ได้ใช้สืบมาจนถึงสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ คือ สืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 ไม่ปรากฏมีการแก้ไขอย่างใด นอกจากจะมีการเปลี่ยนพิภพค้อตราบาง³ ปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีภาษีอากรที่เก็บจากราษฎร คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอนตลาด อากรค่าน้ำ อากรสมพัตรสร อากรสวน ค่านา ซึ่งเก็บเป็นทางข้าว นอกจากนั้นก็มีส่วนต่าง ๆ รายได้จากภาษีอากรที่เก็บได้มีปีละไม่มากนัก⁴ ส่วนรายได้ที่นับว่าไต่มาได้นั้น ได้มาจากการค้าสำเภา ซึ่งขณะนั้นไทยได้ทำการค้ากับจีนเป็นส่วนใหญ่ สินค้าบางอย่างที่มีราคาแพง เช่น งาช้าง สำเภาหลวงจะถูกขาดการค้าเสียเอง เงินส่วนนี้จัดเป็น

¹ คุรยละเอียดใน พระยาอนูมานราชชน ตำนานสกุลกากร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาเสวกรวรายุทธ (พระนคร, 2506), หน้า 1 - 2.

² คุรยละเอียดในบทที่ 3.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลักษณ์, "ตำนานภาษีอากร," ลัทธิธรรมเนียมนิยมต่าง ๆ, กรมศิลปากร, หน้า 180.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลักษณ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2, หน้า

เงินพระคลังข้างที่และเคยนำมาใช้ในราชการ เช่น รวมกับเงินเบี้ยหวัด¹

สมัยรัชกาลที่ 2 ผลประโยชน์ของแผ่นดินยังคงขึ้นอยู่กับส่วยและอากรที่เก็บจากราษฎร เงินรัชชูปการที่เรียกเก็บจากบุคคลบางประเภท² เงินส่วย กิจการค่าสำเภา และพระคลังสินค้า และได้มีการปรับปรุงภาษีอากรบางประเภทเพื่อให้เป็นประโยชน์กับแผ่นดินมากขึ้นกว่าเดิม ที่สำคัญก็คือ โปรดให้มีการเดินสวนเดินนา³ ขึ้นใน พ.ศ. 2354 ในครั้งนั้นการเดินสวนโปรดให้เก็บตามจำนวนชนิดของต้นไม้ลดหลั่นลงไป ตาม - ประโยชน์ที่เจ้าของสวนจะได้จากผลไม้นั้น ดังที่ปรากฏตามรายงานของครอเพ็คว่า

...ปริมาณที่เรียกเก็บคิดตามลักษณะของต้นไม้ ต้นทุเรียน, พืชชาวสยามยกยกของมาก เรียกเก็บ 1 บาทต่อทุเรียน 1 คน

สมเด็จพระมหาดสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณ-
พิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 226.

²ระบบการเกณฑ์ไพร่มาบริบราชการ เป็นวิธีการอย่างหนึ่งทางการบริหาร ประเทศของรัฐบาลที่จะระดมเอาแรงงานเหล่านั้นมาใช้กิจกรรมต่าง ๆ ของรัฐบาล ขจร สุขพานิช, ฐานันดรไพร่ (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2505) ในสมัยอยุธยา เมื่อรัฐบาลต้องการเงินมากกว่าได้ตัวคนมาบริบราชการ จึงยอมให้ไพร่เสียเงิน "ค่าราชการ" แทน กลายเป็นเงินรายได้ที่สำคัญทางหนึ่ง เงินค่าราชการนี้เองวิวัฒน์ เป็นเงินรัชชูปการ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ดู สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ, ลักษณะ การปกครองของสยามและโบราณ ชุมนุมพระนิพนธ์ ภาคที่ 2 (พระนคร: คลังวิทยา, 2494), หน้า 45 - 8.

³การเดินสวน หมายถึงการแต่งเจ้าพนักงานออกไปสำรวจสวนของราษฎร เพื่อเรียกเก็บอากรสวน การเดินนา คือการแต่งตั้งเจ้าพนักงานออกไปสำรวจที่นา แล้วออกหนังสือสำคัญให้แก่เจ้าของนา เพื่อเรียกเก็บค่านาต่อไป.

ส่วนมะม่วงเรียกเก็บ 1 ใน 8 ของอัตราที่เรียกเก็บสำหรับ
ทุเรียน พืชพันธุ์ พันธุ์ไม้ชนิดอื่น ๆ ที่เรียกเก็บในทำนอง
เดียวกันไถ่แก่ ไบยา และออย ไบยาเรียกเก็บ 1 อัฐก
รอย ส่วนออยเรียกเก็บสองรัฐทอ 1 แผลง...¹

ในสมัยนี้ราษฎรยังคงยึดถืออาชีพทางเกษตรกรรมแบบเดิม พืชผลที่จัดว่ามีความ
สำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศ ได้แก่ ข้าว อ้อย พริกไทย และยาสูบ โดยเฉพาะข้าว
นั้น ครอบครัวยกได้ว่า

...เนื้อที่ที่ปลูกข้าว เป็นบริเวณกว้างใหญ่ นำท่วมถึงใค
อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนส่วนนี้ของประเทศเป็นส่วน
ที่อุดมสมบูรณ์มาก สามารถปลูกข้าวได้ผลผลิตสูง โดยใช้
แรงงานเพียงแค่อ้อยู ฉะนั้นจึงไม่มีที่ไหนที่จะสามารถปลูก
ข้าวได้ในราคาถูกลงกว่าที่กรุงสยาม...²

นอกจากนั้นออยก็กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ โดยส่งออกในรูปของน้ำตาลและ
ทำรายได้ให้แก่ประเทศมาก ผู้ที่ทำการปลูกพริกไทยและออยนั้นส่วนใหญ่เป็นคนจีน³
สรุปรายได้ของแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้ได้
จากภาษีประเภทต่าง ๆ รวมทั้งผลกำไรจากการส่งสินค้าไปค้าขายยังต่างประเทศ ใน
ปีหนึ่ง ๆ มีดังนี้คือ

ภาษีที่ดิน	258,000 บาท
ภาษีสุรา	264,000 บาท
ภาษีการพนัน	260,000 บาท

¹ เอกสารครอว์ฟอร์ด ข้อ 57, หน้า 119 - 120.

² เอกสารครอว์ฟอร์ด ข้อ 15, หน้า 102.

³ เรื่องเดิม ข้อ 17, หน้า 103.

ภาษีโรงเรือน	165,000 บาท
ภาษีประมง	64,000 บาท
ภาษีค่างาว (ชาวจีน)	200,000 บาท
ค่าสัมปทานรังนก	100,000 บาท

กำไรจากการทำสัมปทาน ไม้ฝางในอัตรา $1 \frac{1}{2}$ บาทต่อ 1 หาบ จำนวน 150,000 หาบ รวมเป็นเงิน 225,000 บาท

กำไรจากการทำสัมปทานคีมุกในอัตรา 15 บาทต่อ 1 หาบ จำนวน 4,000 หาบ รวมเป็นเงิน 60,000 บาท

กำไรจากสัมปทานพริกไทย จำนวน 40,000 หาบ เป็นเงิน 320,000 บาท

กำไรจากสัมปทานสินค้าเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ คือ ไม้กฤษณา รง ตะกั่ว งาช้าง กระวาน เป็นจำนวนเงิน 110,000 บาท

อากรศุลกากรและกำไรจากรัฐพาณิชย์ที่ไม่เกี่ยวกับการสัมปทาน ประมาณ 200,000 บาท

รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน 2,226,000 บาท¹

แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394) เนื่องมาจากความต่องการใช้จ่ายเงินในการสร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ไทยยังมีศึกสงครามติดพันกับญวน ซึ่งรบกันยืดเยื้อเป็นเวลาถึง 15 ปี² พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้มีการปรับปรุง

¹The Crawford Papers, p. 134.

² ฎรายละเอียดของการสงครามใน ถนอม อานามวัฒน์, "ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมรและญวน" ในวิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2514.

วิธีการเก็บภาษีอากรครั้งใหญ่ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 3 ประการ คือ

ประการที่ 1 ทรงประกาศใช้กฎหมายฉบับใหม่ เกี่ยวกับการเก็บอากรค่านา ซึ่งแต่เดิมมาใช้วิธีเก็บเป็นข้าวเปลือก ซึ่งเรียกกันว่า "หางข้าว" ในอัตราไร่ละ 2 สักครึ่ง เปลี่ยนมาเป็นการเก็บตัวเงินในอัตราไร่ละ 1 สลึง และเก็บเงินแทนค่าขนข้าวขึ้นฉางหลวงอีกไร่ละ 3 เฟื้อง (1 เฟื้อง = 12 สตางค์)¹ อย่างไรก็ตาม กฎเกณฑ์การเก็บอากรค่านาคังกล่าวนี้คาดได้ว่าคงจะมีการผ่อนผันในกรณีที่ราษฎรเก็บเกี่ยวไม่ไถผล ดังที่ปรากฏในจดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 3 ว่า

...โปรดเกล้าฯ ณ. ปีแฉะ เบญจศกนี้ให้เรียกเงินค่านา
แก่ราษฎรที่ทำนาโค แต่ที่นาราษฎรลงมือเกี่ยวไถผลเมื่ค
ข้าว ที่นาของราษฎรคนขาวแห้งเสียไปไม่เก็บเกี่ยวผลเมื่ค
ขาวนั้น ในยกค่านาพระราชทานให้แก่ราษฎรเจ้าของนา
อย่าให้เรียกเอาเงินค่านาแก่ราษฎรตามมาตรา แฉง
เหมือนอย่างแตกอนเลย...²

ประการที่ 2 ทรงตั้งภาษีอากรขึ้นใหม่อีก 38 ชนิด ที่สำคัญและนับว่าทำ
รายได้ให้แก่แผ่นดินมาก ได้แก่ อากรบ่อนเบี้ยจีน อากรหอย ภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา³

ประการที่ 3 โปรดให้มีระบบการประมูลภาษีขึ้น กล่าวคือ รัฐจะเรียกเก็บ
เองแต่เฉพาะภาษีอากรที่สำคัญบางอย่าง นอกจากนั้นให้เอกชนประมูลรับเหมาผูกขาด

¹นิจ ทองโสภิต (แปล), แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ สำนักพิมพ์สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514, หน้า 41.

²ห.จ.ช., สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องให้ประเมินค่านาว่าชนิดใดที่จะเป็น
นาโค จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205, เอกสารเลขที่ 54/ก.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า

เก็บจากราษฎร ผู้ประมวลได้เรียกว่า เจ้าภาษีนายอากร¹ ในรัชกาลนี้ระบบการประมวล ภาษีขยายตัวกว้างขวางจึงจัดได้ว่าเป็นยุคของเจ้าภาษีนายอากรที่แท้จริง²

การเก็บภาษีอากรโดยวิธีเรียกประมวลดังกล่าวนี้ นับได้ว่าเป็นผลที่ดีต่อแผ่นดิน มิใช่น้อย ทั้งนี้เพราะทำให้ผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดินเพิ่มมากขึ้น³ โดยที่รัฐไม่ต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการจัดเก็บ ไม่ต้องกังวลกับปัญหาเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเจ้าภาษี นายอากรจะเป็นผู้ดำเนินการแทนโดยตลอด นอกจากนั้นจำนวนภาษีอากรที่เรียกเก็บก็สามารถกำหนดได้แน่นอน ระบบการประมวลภาษีนี้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงการ จัดหารายได้ของแผ่นดินใหม่ โดยการเลิกระบบผูกขาดที่พระมหากษัตริย์ทรงกระทำอยู่มาใช้เอกชนทำหน้าที่เก็บภาษีแทน⁴

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาในแง่ผลที่มีต่อราษฎรแล้วก็นับว่าเป็นผลร้าย ทั้งนี้ เพราะเจ้าภาษีนายอากรมักคิดหากำไรในทางที่ไม่ชอบ ใช้อำนาจข่มขู่ราษฎรเรียกเก็บเกินอัตราพิกคัตตราที่วางไว้ ยิ่งไปกว่านั้น ผลประโยชน์ของแผ่นดินก็มักจะรั่วไหล ได้ไม่ครบถ้วนตามจำนวน เนื่องจากเจ้าภาษีหาผลประโยชน์ใส่ตน เบียดบังภาษีของแผ่นดิน และนับได้ว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวจีนซึ่งมักเป็นเจ้าภาษีนายอากรสร้างอิทธิพลและมีอำนาจขึ้นในอาณาจักร

สรุปได้ว่า ระบบเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3 นอกจากจะยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองแล้ว ยังมีการส่งสินค้าบางประเภทออกมากขึ้นกว่าเดิม มีการเปลี่ยน-

¹ดูรายละเอียดในบทที่ 3.

²นิตยา มาพึงพงศ์, "การค้าระหว่างประเทศและระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ," จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ปีที่ 2, ฉบับที่ ๖ เมษายน 2508, หน้า 66.

³Vella, op. cit., p. 23.

⁴Ibid.

แสดงให้เห็นเอกชนผูกขาดการเก็บภาษีแทนรัฐ มีการติดต่อกำชายกับตะวันตกกว้างขวางกว่าเดิม และแม้จะเป็นสมัยที่ไทยเริ่มเผชิญภัยกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก แต่ก็จัดได้ว่ารัฐบาลประสบความสำเร็จในการเพิ่มปริมาณเงินตราของประเทศ รายได้ของแผ่นดินในรัชกาลนี้ทั้งที่เป็นเงินตราและเป็นสินค้านั้นแล้วมีมูลค่าเกินกว่า 14 ล้านบาทเพิ่มมากกว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งประมาณกันว่ามีเงินเพียงปีละ 5,159,468 บาท¹

1.5 การคมนาคม

เส้นทางคมนาคมที่สำคัญของไทยนับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก จึงปรากฏคลองที่ขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ทางการคมนาคมอย่างมากมาด้วยกัน ลักษณะคลองที่ขุดขึ้นนั้นแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ คลองลัด เป็นคลองที่ขุดขึ้นเพื่อย่นระยะทาง จะเลือกขุดตรงบริเวณที่แม่น้ำคดเคี้ยวมากที่สุด เช่น คลองบางกอกใหญ่ พ.ศ. 2068 คลองลัดบางกรวย พ.ศ. 2081 คลองลัดเมืองนนท์ พ.ศ. 2179 และคลองลัดเทวีค่น้อยที่อาจขุดก่อน พ.ศ. 2230 เป็นต้น² อีกประเภทหนึ่งคือ คลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำ ซึ่งขุดไว้เชื่อมติดต่อกับแม่น้ำสองสายที่ไหลมาขนานกัน เช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดให้ขุดคลองสุนัขหอน ระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง³ ส่วนอีกประเภทหนึ่งคือ คลองที่ขุดภายในเมือง ขุดไว้รอบตัวเมืองกรุงศรีอยุธยา และตัวเมืองกรุงเทพฯ ด้วย เพื่อป้องกันรักษาเขตกรุงหรือเมือง และเพื่อการคมนาคมภายในเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยด้วย

¹ Vella, *op. cit.*, p. 37.

² ชีเกฮารุ ทานาเบ้, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," วารสารธรรมศาสตร์ (ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519), หน้า 84.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (คลังวิทยา, 2506), หน้า 92 - 3.

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เช่นกัน พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์โปรดให้ชุกคลองขึ้นหลายสาย อาทิ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ชุกคลองในพระนครขึ้น 4 คลอง คือ¹

1. คลองคูพระนคร ตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกใกล้วัดพิชิตภูมิขึ้นมา ออมบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางลำภูบน วัดสังเวชวิศยาราม เป็นปากทางเหนือของพระนคร

2. คลองหลอด ตั้งต้นชุกจากคลองคูเมืองเดิมจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกไปบรรจบคลองนอกเมือง คือ คลองวัดบุญศรีวัดมกุฏกษัตริยาราม ไปออกคลองวัดเทพธิดา เป็นคลองอยู่ทางเหนือ อีกตอนหนึ่งชุกจากวัดบุญศรีไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาข้างโรงเรียนราชินีล่าง

3. คลองสะพานฐานจากคูคลองเดิม ตั้งแต่วัดราชพิชิตภูมิไปบรรจบคลองนอก ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม

4. ชุกคลองใหญ่ เหนือวัดสระเกศอีกคลองหนึ่งมาออกแม่น้ำเจ้าพระยา พระราชทานนามว่า คลองมหานาค

ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ชุกคลองแสนแสบจากคลองมหานาคใกล้วัดปฐมวารามไปทางตะวันออก ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับแม่น้ำปราจีนบุรี เพื่อเป็นทางส่งเสบียงและอาวุธแก่กองทัพไทยในการรบกับเขมรและญวน²

¹ม.ล. เชน สนิทวงศ์, "พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศ," เนื่องในวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ 12 สิงหาคม พระพุทธศักราช 2511 (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511), หน้า 136.

²เจ้าพระยาวางษานุประพันธ์, ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ (พระนคร, 2484), หน้า 133.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนับสนุนให้ขุดคลองในเขตจังหวัดเพิ่มขึ้น เช่น คลองมหาสวัสดิ์ ทั้งต้นจากบางขวาง แขวงเมืองนนทบุรี ไปออก ณ บ้านจิวราย แขวงเมืองนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) คลองภาษีเจริญ ทั้งต้นจากคลองบางกอกใหญ่ไปออกบ้านคอนกะคี แขวงเมืองสมุทรสาคร (แม่น้ำท่าจีน) เป็นต้น

ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นว่า วัตถุประสงค์ของการขุดคลองในสมัยก่อนก็เพื่อ

- เปิดการสัญจรไปมา
- ไร่ประโยชน์เพื่อการค้าขายภายในเมือง
- เพื่อการค้าขายกับชาวต่างประเทศ
- เพื่อการขนส่งกองทหารและป้องกันชาติ
- เพื่อการเรียกเก็บภาษีอากรให้ไ้รวดเร็ว¹
- เพื่อการเกษตรและการประมง

2. เศรษฐกิจในระยะตั้งแต่ พ.ศ. 2398 - 2411

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบเศรษฐกิจเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงแตกต่างไปจากเดิม เนื่องจากการทำสนธิสัญญาเบาริง

หลังจากที่เซอร์ เจมส์ บรุค ประสบความล้มเหลวในการเจรจาขอแก้สัญญาในปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 3 แล้ว ใน พ.ศ. 2398 รัฐบาลอังกฤษก็ได้แต่งตั้งให้เซอร์จอห์น เบาริง เจ้าเมืองฮ่องกงเป็นอัครราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียเข้ามายังกรุงเทพฯ² เพื่อขอเจรจาทำหนังสือสัญญากับไทย ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า เหตุการณ์รอบ ๆ ประเทศของไทยเปลี่ยนแปลงไปมาก บรรดาประเทศเพื่อนบ้านต่างก็ตกเป็นเมืองขึ้นของ

¹H.G. Quaritch Wales, Ancient Siamese Government and Administration (London & New York, 1934) reprinted 1965, p. 229.

²ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 225.

ชาคิมหาอำนาจเกือบหมด ถ้าไทยขัดขืนไม่ยอมผ่อนปรนตามความต้องการของอังกฤษอย่าง
 ผลร้ายแรงก็คงจะตามมา¹ อาจจะเป็นเหตุให้เสียเอกราชได้ จำเป็นต้องยึดเอาความ
 เป็นอิสระความสงบของบ้านเมือง เป็นสำคัญ แมว่าทำสัญญาแล้วจะทำให้เราเสียเปรียบ
 บางก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแต่งตั้งคณะผู้แทนพระองค์คณะ
 หนึ่งอันมีพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นหัวหน้า และมีเสนาบดีชั้น
 ผู้ใหญ่อีก 4 ท่าน คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ สมเด็จเจ้าพระยามหา-
 พิชัยญาติ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์² เป็นผู้แทนในการเจรจ
 กับคณะผู้แทนอังกฤษในวันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2398³ การเจรจาสำเร็จลงด้วยดี
 โดยใช้เวลาเพียง 6 วันเท่านั้น และสามารถลงนามในสนธิสัญญากันได้เรียบร้อยเมื่อ
 วันที่ 18 เมษายน สกเดียวกัน⁴ ต่อจากนั้นก็ได้มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันบังคับใช้ต่อกัน
 ในเดือนเมษายนปีต่อมา คือ พ.ศ. 2399

หลังจากที่ทำสนธิสัญญาเบาวริง (Bowring) กับอังกฤษแล้ว ก็ได้มีคณะทูตจาก
 ประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเข้ามาติดต่อขอทำสัญญากับไทยด้วย โดยเริ่มตั้งแต่ประเทศสหรัฐ-
 อเมริกา ประธานาธิบดีแฟรงกลิน เพียร์ส ไคล์ทูดชื่อ นายเทา ธนแฮร์ริส เข้ามาขอทำ
 สัญญา และไคล์ทูดนามกันเมื่อวันที่ 29 พ.ศ. 2399⁵ และในปีเดียวกันนั้นเอง จักรพรรดิ

¹ Riggs, Fred W., Thailand : The Modernization of A Bureau-
 cratic Polity (Honolulu, East-West Center Press, 1966), p. 27.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 231.

³ นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), บันทึกกรายวันของเทาเซน แฮร์ริส (กรมศิลปากร,
 2515), หน้า 5.

⁴ Sir John Bowring, op. cit., Vol. II. pp. 268-324.

⁵ นันทา วรเนติวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 107.

นโปเลียนที่ 3 ก็ได้จัดส่งนายมงคิญญี (Montigny) เป็นทูตเข้ามาขอทำสัญญากับไทย ตามแบบอย่างอังกฤษบ้าง ต่อจากนั้นโปรตุเกส เคนมารค เนเทอร์แลนด์ ปรุสเซีย นอร์เว และสวีเดน เบลเยียม รวมทั้งหมด 9 ประเทศด้วยกัน ได้ทยอยกับเข้ามาทำ สนธิสัญญากับไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีชาติตะวันตกเข้ามา ขอทำสัญญากันอีก คือจักรวรรดิออสเตรีย ฮังการี สเปน รัสเซีย และญี่ปุ่น ซึ่งเป็นชาติ ทางตะวันตกนอกชาติเดียวที่มาขอทำสัญญาการค้ากับไทยในลักษณะเดียวกับชาติตะวันตก

กล่าวโดยสรุป สนธิสัญญาเบาริง เป็นสัญญาที่ทำให้ไทยเปิดประตูการค้ากับ นานาชาติโดยไม่ต้องมีการหักห้ามใจพลกำลังจากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเลย¹ ไทยได้ใช้สนธิ- สัญญานี้เป็นแบบฉบับในการทำสัญญากับประเทศต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น เป็นเหตุให้ ข้อเสียเปรียบต่าง ๆ ที่ไทยต้องเสียเปรียบอังกฤษในสนธิสัญญาเบาริงได้ครอบคลุมไปถึง ประเทศต่าง ๆ ที่เข้ามาทำสัญญากับไทยในระยะเดียวกันนี้ด้วย /

๓. สำคัญและผลอันเกิดจากสนธิสัญญาเบาริง

สนธิสัญญาเบาริง ซึ่งเป็นข้อตกลงระหว่างไทยกับอังกฤษเมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 นั้น มีใจความรวมทั้งสิ้น 21 ข้อ แยกเป็นข้อความทางการเมืองเสีย 12 ข้อ สัญญาวาการค้ากฎหมาย 6 ข้อ และพิทักษ์สินค้า 3 ข้อ² ซึ่งมีสำคัญและส่งผลให้ เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ดังนี้คือ .

สิทธิสภาพนอกอาณาเขต
จากสนธิสัญญาข้อที่ 2 บ่งว่า

...แต่บรรดาการงานของคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษ ซึ่งเข้ามา
อยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ก็คงพึงบังคับบัญชาของกงสุลที่เขา

¹ Riggs, op. cit., p. 28.

² ทรงศรี อัจจุรณ, สิทธิสภาพนอกอาณาเขต, หน้า 56.

มาตั้งอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร... ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษ จะเกิดความทักกันขึ้นกับคนอยู่ในบังคับไทย กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะปรึกษาชำระตัดสิน คนอยู่ในบังคับอังกฤษ ทำผิด กงสุลจะทำโทษตามกฎหมายอังกฤษ คนอยู่ในบังคับไทยทำผิด ไทยจะทำโทษตามกฎหมายเมืองไทย...¹

จากข้อที่กำหนดในสนธิสัญญาดังกล่าวข้างต้น ทำให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตมีขึ้นในไทยเป็นครั้งแรก เป็นจุดเริ่มต้นของการขยายอำนาจของอังกฤษในเมืองไทย ซึ่งในตอนแรกเป็นเพียงการขยายกิจการทางการค้าเท่านั้น แต่เมื่อมีช่องทางอังกฤษก็ไม่ละเว้นที่จะขยายอำนาจทางการศาลด้วย อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาจากสภาพการณ์ภายในประเทศไทยก็จัดได้ว่ามีส่วนให้เกิดปัญหาดังกล่าวขึ้น กล่าวคือ กิจการศาลไทยยังล่าช้าอยู่² ความบกพร่องทางด้านกฎหมายซึ่งใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศ เป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศเกิดความไม่แน่ใจในระบบการศาลของไทย จึงหาทางขอสิทธิพิเศษทั้งศาลกงสุลขึ้น

วิเคราะห์ผลทางกานเศรษฐกิจ
จากสนธิสัญญาข้อที่ 8 ความว่า

...ถ้าลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษจะบันทุกเอาเงินมา ณ
กรุงเทพฯ ไม่ต้องเสียภาษี แยกของขายเงินใหญ่เจ้าภาษี
ถ้าเจ้าภาษีไม่ขอเงินเอาไว ใบนันทุกออกไปไม่ต้องเสีย
อะไร...³

¹ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทย กับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม 1 พ.ศ. 2160 - 2412 (พระนคร, 2511), หน้า 31.

² ทรงศรี อัจจอรุณ, สิทธิสภาพนอกอาณาเขต, หน้า 68.

³ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย, เรื่องเดิม, หน้า 31.

ความจริงการค้ำเงินนี้เริ่มมีมาแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว ปรากฏตามรายงานของ
 ครอบพิศว่า ได้มีการส่งเงินเข้ามาประมาณ 200 ทัพ ในสมัยแรก ๆ และต่อจากนั้นปริมาณ
 การส่งเงินก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เป็นผลให้การค้ำกับต่างประเทศขยายตัว¹ ไทยต้องใช้เงิน
 ถึง 1 ล้านบาทต่อปีสำหรับซื้อเงิน ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 เงินเป็นของต้องห้าม มีให้
 การซื้อขายในประเทศ ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกปรับเป็นเงินเหรียญ 100 แ่น หรือถูกจำคุก
 6 เดือน² ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 อังกฤษพยายามขยายขอบเขตการค้ำเงินให้กว้างขวาง
 ยิ่งขึ้น ความสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 อนุญาตให้มีการค้ำเงินได้ และจากสนธิสัญญา
 ข้อ 8 นี้เอง มีเนื้อความทางเศรษฐกิจว่า

คำทำเนียบปากเรือที่เคยเรียกแต่ลูกค้าอังกฤษตามสัญญา
 เกาซึ่งทำไว้ในคฤศศุกรราช 1826 ปีนั้น จะยอมเลิกเสีย
 ทั้งแต่หนังสือสัญญาในไร้อู่นั้นไป ท่องเสียแต่ภาษีสิ่งของ
 ขาเขาซาออก สินค้าเขาจะท่องเสียภาษี 100 ละสาม
 ... ทั้งแต่ของสิ่งนั้นเกิดมาจนใดเป็นสินค้ามันทุกก่ามันออก
 ไป ให้เสียภาษีแต่ขึ้นเดียว...³

จากข้อกำหนดในสนธิสัญญาดังกล่าว ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านภาษีเก็บ
 ภาษีศุลกากรของรัฐบาล เพราะกำหนดอัตราภาษีเพียงร้อยละ 3 และยกเลิกการผูกขาด
 ของสินค้าซึ่งเป็นรายได้ของรัฐ นับได้ว่าเป็นสิทธิพิเศษของบรรดาชนนางต่าง ๆ เป็น
 ผลให้รัฐบาลต้องสร้างระบบการคลังใหม่ เพื่อจัดหาเงินมาทดแทนให้เพียงพอกับรายจ่าย
 กล่าวคือ ประการแรก ต้องแก้ไขระบบการเก็บภาษีอากรเสียใหม่ โดยยกเลิกและปรับ-

¹ เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 105.

² นิจ ทองโสภิต (แปล), แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ (สมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่ง
 ประเทศไทย, หน้า 39).

³ กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย, เรื่องเดิม, หน้า 398.

ปรุงวิธีการเก็บภาษีอากร 6 อย่าง คือ เปลี่ยนอากรตลาด เป็นภาษีโรงเรือนแพ¹ ลดพิกัดเก็บสมพัตสร เลิกวิธีเก็บภาษีพริกไทย ภาษีเกวียนและเรือจ้างทางโยง ลดอากรคนทุเรียน และเลิกภาษีน้ำมันมะพร้าว² เป็นต้น

ประการที่ 2 ตั้งภาษีขึ้นใหม่ 14 อย่างด้วยกัน³ เนื่องจากภาษีอากรเป็นพระราชทรัพย์แผ่นดิน ถ้าไม่มีเงินภาษีอากรก็ยากที่จะดำรงรักษาแผ่นดินไว้ได้⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้ราษฎรได้มีส่วนช่วยราชการโดยทั่วหน้ากัน ทั้งยังทรงถือหลักว่า ภาษีจะมีกำไรก็ต่อเมื่อราษฎรทำมาหากินได้โดยสะดวก⁵

ประการที่ 3 เปลี่ยนเงินตราสยาม เป็นเงินเหรียญโลหะต่าง ๆ ตามแบบตะวันตก กล่าวคือ เดิมใช้เงินพดด้วงและเงินเบี้ย ซึ่งมีข้อบกพร่องคือ ปลอมง่าย แหกหักง่าย และราคาก็ไม่แน่นอน รัชกาลที่ 4 จึงโปรดเกล้าให้จัดตั้งโรงกษาปณ์สิทธิการขึ้นเพื่อผลิตเงินเหรียญออกใช้ในปี พ.ศ. 2403⁶ การเปลี่ยนแปลงระบบเงินตรากัง-กล่าวก่อให้เกิดประโยชน์ในทางเศรษฐกิจแก่ประเทศชาติ ทำให้การค้าขายคล่องตัวขึ้น ปริมาณการหมุนเวียนของสินค้าก็มีมากขึ้น

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พระราชกระแสเลิกเก็บอากรตลาด เปลี่ยนเป็นเก็บภาษีโรงเรือนแพ ณ วันศุกร์ เดือน 8 ขึ้น 8 ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิ์ศก.

² สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ, ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, หน้า 170.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4, หน้า 206.

⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, ประกาศพิมพ์โฆษณาพิกัดภาษีอากร.

⁵ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, ประกาศพิกัดภาษีเรือ ตีก แพ โรง เรือน.

⁶ คุย เหล่าสุนทร, เหรียญกษาปณ์เมืองไทย (พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่แชม เหล่าสุนทร, 2511), หน้า 21.

อนึ่ง การที่รัฐต้องเลิกระบบการผูกขาดของพระคลังสินค้าลงโดยสิ้นเชิงนั้น ส่งผลให้พระมหากษัตริย์และขุนนางหมดอำนาจทางการค้าและการเก็บภาษี ดังที่เซอร์จอห์น เบาริง โค้กล่าวไว้ว่า "...เป็นการถอนรากถอนโคนอภิสิทธิ์ และการผูกขาดสินค้าที่ไม่เพียงแต่ตั้งแน่นอนอยู่ชานานแล้ว แต่ยังยึดอำนาจไว้โดยขุนนางผู้มีอิทธิพลและข้าราชการผู้ใหญ่ของรัฐ..."¹

ระบบเศรษฐกิจเริ่มเปลี่ยนเป็นระบบการค้าเสรี ราษฎรค้าขายได้มากขึ้นและคลองตัวขึ้นกว่าแต่ก่อน และมีชาวต่างประเทศเข้ามาลงทุนในประเทศไทย ทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจแบบนายทุนผสมกับระบบเจ้าขุนมูลนาย เศรษฐกิจของไทยขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วเกินความคาดหมาย ดังจะเห็นได้จากเรือกำปั่นค้าขายที่เข้ามา แต่เดิมมีเรือปีละ 12 ลำ³ ภายในเวลา 19 เดือนนับแต่วันลงนามในสนธิสัญญามีเรือสินค้าเข้ากรุงถึง 103 ลำ⁴ พ่อค้าในกรุงก็แต่งเรือออกไปค้าขายกับต่างประเทศ 37 ลำ ซึ่งนับเป็นจำนวนมาก ไม่เคยปรากฏมาก่อนเลย ชาวของทุกอย่างมีราคาขึ้นอย่างรวดเร็ว ท่าเรือกรุงเทพฯ มีเรือเข้าจอดเทียบท่ามาก จนต้องออกกฎหมายท้องน้ำควบคุมการเดินทางเรือใหญ่ในลำน้ำ เมื่อ พ.ศ. 2403 ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้บรรยายสภาพความมั่งคั่งดังกล่าไว้ว่าในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 4 ว่า

¹ Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam (London: Parker & Son, 1857), Vol. II, p. 227.

² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, อักษรศาสตร์พิจาณ, หน้า 45.

³ หนังสืออนุสรณ์ชนาการไทยพาณิชย์ ครบรอบ 60 ปี หน้า 3 อ้างถึงหนังสือ Bangkok Calendar 1870.

⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2401 เรื่องประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอก (ครั้งที่ 1), หน้า 179.

...พระนครก็ส่งมูรณึ่งคังควยสมบัติ ฝนกัตกตามอุตุจาก
 ลูกดาวนิชมาคังทางคาวาย สิ่งของต่าง ๆ ไม่เหน็ดไค
 ไท้น ของไมเคยมีกัมีขึ้น และลูกคานานาประเทศเขามา
 คาวาย ซื่อชาวออกไปมีหนึ่งถึง 300 บางทีถึง 400 ล้า
 ราษฎรคาวายชวไปแกลูกคานานาประเทศ เป็นจำนวน
 ชาวออกไปมีหนึ่งถึง 80,000 เกวียนบาง 80,000
 เกวียนเศษบาง และภาษีเงินไคเงินปีละ 6,000 ชั่ง
 7,000 ชั่ง เงินคานาถึง 4,000 ชั่ง 5,000 ชั่ง
 ราษฎรคัคองมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล จนชั้นลาว
 เป็นคนเกียจครานไมคัใครจะทำไรไคนา ยากจนตรอกยิง
 กวากาษาอื่น ๆ ทูเขากินค่า คำชวกรรอกหมอชอทานเขา
 กิน ทุกวันนี้มีเงินซึ่งกินไม่เหมือนแกก่อน...¹

โดยที่สนธิสัญญาเบาริง กำหนดให้มีการส่งชาวเป็นสินค้าออกไค จึงเป็นการส่ง
 เสริมให้ราษฎรชาวไทยซึ่งมีอาชีพทางการทำนาเป็นหลัก เพิ่มผลิตผลของตนอย่างเต็มที่
 ดังที่ อินแกรม (Ingram) ไคกล่าวไว้ว่า

...การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของประชาชนประมาณร้อยละ
 80-90 และชาวเป็นสินค้าออกสำคัญประมาณร้อยละ 60-70
 ของสินค้าทั้งหมด... แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ
 อย่างขนานใหญ่ในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ไม่มี
 กิจกรรมเศรษฐกิจที่คนไทยจะทำมากไปกว่าการทำนา และ
 ไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับประชากรจำนวน
 มากเท่าทำนา...²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมให้ราษฎรมีการทำนามาก
 ยิ่งขึ้น คังจะเห็นไคจากการเปิดโอกาสให้ราษฎรประกอบอาชีพการทำนาไคอย่างสะดวกคือ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 4, หน้า 205.

² Ingram, op. cit., pp. 37-40.

ประการที่ 1 ทรงประกาศยกเลิกการเก็บภาษีที่ดินที่บุกเบิกเพื่อใช้ทำนาเป็นปีแรก พร้อมกันนั้นก็ลดอากรค่านาให้ด้วย โดยให้เรียกเก็บในอัตราเพียงไรละสี่สิ่ง¹

ประการที่ 2 ทรงโปรดให้เลิกระบบการเกณฑ์ไพร่มาทำงานหลวง² ซึ่งมักจะตรงกับฤดูทำนา ทั้งนี้เพื่อชาวนาจะได้ใช้เวลาและแรงงานทำงานได้อย่างเต็มที่ ระบบการเกณฑ์คนทำงานจึงค่อย ๆ หดไป

นอกจากสนธิสัญญาเบาริงจะมีส่วนส่งเสริมอาชีพทางการทำนาของชาวไทยแล้ว ยังได้มีส่วนสนับสนุนอาชีพบางอย่าง ได้แก่ อุตสาหกรรม เกี่ยวกับการผลิตข้าว กล่าวคือ การสีข้าวนั้นเดิมใช้ครกกระเดื่องตำ เมื่อต้องการผลิตข้าวให้ได้ปริมาณมากและรวดเร็วทันกับความต้องการจึงได้มีการตั้งโรงสีข้าวขึ้น ดังที่ปรากฏในพระราชดำรัสว่า "...เดี๋ยวนี้โรงสีข้าวมีมากขึ้น ครกกระเดื่องจึงสาบสูญ...คนที่คับแคบเล็กน้อย แรกเคยตำข้าวกินทุกเวลา ก็ไม่มีใครตำข้าวกิน พวกนี้ขึ้นชื่อชาวสารอยู่รำไป..."³

นอกจากนั้นยังได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอาชีพของราษฎรจากที่เคยใช้มือทำมาเป็นเครื่องจักร เช่น การทอผ้า โดยนำเอาค้ายจากเมืองนอกที่มีราคาถูกลงกว่ามาทอ⁴ ชาวต่างชาติได้เข้ามาประกอบการขายทำสิ่งของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ "ประหลาด ๆ" ดีกว่าสิ่งของที่เคยทำได้ และได้นำออกจำหน่ายแก่ราษฎรในราคาที่ถูกลงกว่าของซึ่งซื้อเข้ามา

¹ ประชุมประกาศ ร. 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 240 - 241.

² ประชุมประกาศ ร. 4 ประกาศเรื่องฝรั่งทำหนังสือสัญญา, หน้า 203.

³ ประชุมประกาศ ร. 4 ประกาศพระราชทานโองาตแก่ผู้ซื้อข้าว ชายชาว
หน้า 155.

⁴ ประชุมประกาศ ร. 4 ว่าด้วยการประพาศติดต่อฝรั่งเศษ, อังกฤษ และ
อเมริกัน ที่มาอยู่ในเมืองไทย, หน้า 155.

จากที่อื่น ชาวไทยจึงได้เลียนแบบ เป็นเหตุให้กิจการช่างเจริญขึ้น¹

ทางด้านคมนาคมขนส่ง จักได้ว่าสนธิสัญญาเบาริงมีส่วนส่งเสริมอยู่ไม่น้อย จำเป็นต้องตัดถนนและขุดคลองเพื่อเป็นทางให้สินค้าจากท่าบลต่าง ๆ ออกมาสู่ตลาดได้โดยสะดวก จึงมีการเชื่อมทางคมนาคมในดินที่มีสินค้าต่าง ๆ ให้ติดต่อกันได้โดยตลอด ทั้งทางบกและทางน้ำ เช่น คลองเจดีย์บูชา มหาสวัสดิ์ ภาษีเจริญ กำเนินสะดวก ผดุง-กรุงเกษม ฯลฯ ส่วนถนนที่สร้างขึ้นในสมัยแรก ๆ ก็ได้แก่ ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เพ็ญนคร ฯลฯ นอกจากนั้นยังได้มีการสร้างสะพาน ไม้แก สะพานดำรงสถิตย์ พิทย-เสถียร สะพานหัน และยังมีโครงการจัดตั้งตำรวจนครบาลขึ้นเพื่อดูแลความปลอดภัยในทรัพย์สินของชาวต่างประเทศอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า สนธิสัญญาเบาริงส่งผลให้มีการผลิตสินค้าเพื่อการส่งออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านเกษตรกรรม ซึ่งนับว่าระยะนั้นได้ทำรายได้ให้แก่ประเทศเป็นจำนวนมาก ระบบเศรษฐกิจของประเทศจึงได้เริ่มเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อการบริโภคภายในประเทศ มาเป็นการผลิตเพื่อการส่งออก² ซึ่งขณะนั้นผลิตผลที่เป็นสินค้าออกได้แก่ ข้าว ไม้สัก ฝ้าย ซึ่งทำรายได้ให้แก่ประเทศมาก แต่ภาษียังคงมีการผูกขาด คือ ให้เอกชนประมูลผูกขาดภาษี ปรากฏว่าระบบประมูลผูกขาดภาษีนี้นี้ได้ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า

...ภาษีอากรก็บวกลงขึ้นทวีมากขึ้นทุกสิ่ง สิ่งไรที่ยังไม่มีภาษี
จึงผูกทำเป็นภาษีขึ้น คือ อากรการพนันต่าง ๆ ภาษีโรง
ละคร การเล่นต่าง ๆ ภาษีสัตว์ และเนื้อสด ภาษีปลา

¹ ประชุมประกาศ ร.4 ประกาศเรื่องฝรั่งทำหนังสือสัญญา, หน้า 203.

² อัมมาร์ สยามวาลา, คำบรรยายพื้นฐานของอารยธรรมไทย เรื่องพื้นฐานทางเศรษฐกิจของไทย, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516, หน้า 22.

สดน้ำจืด น้ำเค็ม... ของสิ่งไรที่เหลื่ออยู่ไม่ได้เรียกภาณี
กนอยที่เคียว...¹

ปรากฏว่ารัฐบาลมีรายไคจากภาณีอากรผลประโยชน์ของแผ่นดินอยู่ด้วยกันถึง
76 อย่าง² ปีหนึ่ง ๆ คิดเป็นเงินไคประมาณ 26,964,100 บาท³

สรุป

สภาพเศรษฐกิจของประเทศไทยในรัชกาลที่ 1-2-3 รัตนโกสินทร์ ยังไม่
เจริญเท่าที่ควร ทั้งนี้ เพราะมีประชากรน้อย การผลิตพืชผลก็เพื่อบริโภค การคมนาคม
ไม่สะดวก การค้าขายกับต่างประเทศก็ไม่กว้างขวางเท่าที่ควร ส่วนใหญ่คงค้าขายกับจีน
และประเทศทางตะวันออก ยังไม่นิยมค้าขายกับประเทศทางตะวันตก และยังคงเป็น
การค้าผูกขาดของหลวงในรูปของพระคลังสินค้า ประกอบกับระบบมูลนายและไพร่ไม่
เปิดโอกาสให้ประชาชนไคประกอบอาชีพของคนไคโดยเสรี

ครั้นมาถึงรัชกาลที่ 4 ไคมีการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับ
ประเทศทางตะวันตกอย่างกว้างขวาง การค้าจึงขยายตัวมากขึ้นกว่าเดิม เป็นจุดเริ่ม
ต้นของการเปลี่ยนแปลงในคานเศรษฐกิจการเมือง อันเป็นพื้นฐานของการปรับปรุง
เศรษฐกิจในสมัยต่อมา.

¹พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมคแห่งชาติ, หน้า 725 - 726

²หลวงวิจิตรวาทการ, วิจิตรอนุสรณ์, หน้า 43.

³Pallegoiz, op. cit., p. 311.